

NİGAR TANRIVERDİYEVA
Musazadeh.n09@mail.ru
Bakı Dövlət Universiteti

BAŞ SÖZÜ VƏ ONUN MƏNA ÇALARLARI

Açar sözlər: baş, semantika, çoxmənalılıq, məcazilik, mürəkkəb, söz birləşmələri.

Ключевые слова: голова, семантика, полисемантика, метафорическое, сложное, словосочетания.

Keywords: head, semantics, polysemantics, metaphorical, compound, word combinations.

Hər hansı bir dildə sözlərin semantik inkişafı həmin dilin daxili zənginliyini əks etdirən hadisələrdən biri kimi təzahür edir. Məna zənginliyi hər hansı əşya, hadisə, əlamət adı olan bir sözdən başqa əşya, hadisə, əlaməti əks etdirmək üçün istifadə olunur. Eyni zamanda çoxmənalılıq bədi üslubda da özünə mühüm yer qazanır, ekspressivlik və emosionallıq yaradan vasitələrdən biri kimi işlədilir. Çoxmənalı söz eyni zamanda, bir neçə əşya, hadisə və s bildirir. Deməli, sözün mənası bir əşyadan, hadisədən başqasına köçürülür. Azərbaycan dilində baş sözü çoxmənalı vahidlər sırasına daxil olduğu üçün onun vasitəsi ilə yaranan digər düzəltmə sözlərdə də semantik cəhətdən əlaqə və yaxınlıq özünü göstərir. Azərbaycan dilində baş sözü ilə əlaqədar bir çox düzəltmə və mürəkkəb sözlər yaranmışdır. Dildə belə formaların özünəməxsus cəhətləri vardır.

1. Düzəltmə sözlər.

Baş sözündən müxtəlif şəkilçilər vasitəsi ilə dilin leksik-qrammatik quruluşunda və semantik sistemində mühüm yer tutan sözlər əmələ gəlir. Bu cür sözlərə dair Azərbaycan dilində aşağıdakıları göstərmək mümkündür:

-ıq (-ik, -uq, -ük) şəkilçisi vasitəsi ilə baş sözündən yeni bir söz düzəlir. Burada da baş sözünün məna çalarlığı mühüm yer tutur.

Baş sözündən –qa şəkilçisi vasitəsilə başqa sözü də yaranır. Başqa sözü kontekstə görə bu və ya digər nitq hissəsi kimi çıxış edir. Başqa sözü Azərbaycan dilində aşağıdakı mənalarda çıxış edə bilər:

1. Başqa (sifət) – bu yox, digər, o biri, ayrı, özgə. “Qonşu həyətin qarısı başqa küçəyə açılırdı”. (Mir Cəlal)

2. Başqa (qoşma) – qeyri, savayı. “Yusifin Səlimdən başqa bir oğlu və iki qızı var idi” (N.Nərimanov).

3. Başqa (isim) – yad, özgə, başqası. “Adamın öz daxması başqalarının sarayından qiymətli görünür” (H.Mehdi).

Başqa sözündən digər şəkilçilər vasitəsi ilə müxtəlif sözlər düzəlir. Bunlardan aşağıdakıları göstərə bilərik:

-laş (başqalaş): “Sən yaman başqalaşmısan, əvvəlki adam deyilsən elə bil” (S.Qədirzadə).

-laşmaq (başqalaşmaq): “Bir də sevgilimi aldatmaq üçün, dəyişib cildimi başqalaşmadım” (S.Vurğun).

Baş sözünə müstəqil şəkildə digər şəkilçilər də qoşulur:

-dan: başdan-təzədən, yenidən;

-la: başla- qədəm qoymaq, başlamaq;

-lı: başlı. Bu söz iki mənada a) başı olan: “O qalacığda yeddi başlı bir div var, onunla vuruşmağa gedirəm” (Azərbaycan nağılları), b) ağıllı, bilikli: “Dünən evinə gələn kim imişsə, çox başlı adam imiş, içərilərdən gəlibmiş” (Mir Cəlal).

-lıq: başlıq. Azərbaycan dilində başlıq sözünün aşağıdakı mənə çalarlığına təsadüf etmək mümkündür:

a) yağışdan, soyuqdan, küləkdən qorunmaq üçün başa geyilən örtü: “Əhməd yazıb atasından özü üçün bir başlıq və bacısı üçün bir əlcək istəmişdi” (S.S.Axundov).

b) sərlövhə, məqalənin adı, əsərin və ya məqalənin başda yazılan qısa adı: “Bütün respublika qəzetləri onun bu yeni vədini böyük başlıqlarla görkəmli yerlərdə çap edirdi” (I.Əfəndiyev)

c) köhnə məişətdə ərə verilən qızın ailəsinə bəy tərəfdən tədarük və cehiz düzəltmək üçün oğlan tərəfindən verilən mal, yolpulu: “Reyhan büsbütün məyus qayıtmışdı, çünki qıza ağır başlıq istəmişdilər” (A.Şaiq).

baş sözünə, bundan əlavə, ad kateqoriyasına aid aşağıdakı şəkilçilər də qoçularaq müəyyən mənə çalarlığı yaradır.

-sız: başsız. Bu sözün müxtəlif mənə çalarlıqları mövcuddur:

a) başı olmayan, başsız bədən: “Qorxa-qorxa gedib baxdılar, doğrudan da orada başsız bir bədən vardı” (A.Rəhimov).

b) ağılsız, gic, səfeh: “ Bu başsızlar başa düşmürdülər ki, İngilis padşahının xətrinə Nuh zamanından bir yerdə yaşadığımız qonşumuza pislik edə bilmərik” (Y.V.Çəmənəminli).

c) böyüksüz, sahibsiz, nəzakətsiz: “ Başsız qalıb ayaqları iftan olan cocuq!” (M.Ə.Sabir).

ç) azgın, qarşısız, nəzarətsiz: “ Başsız axan suları özümüzə tabe etsək də, hələlik göylərə gücümüz çatmır” (Z.Xəlil).

-çı: başçı- bir işin başında duran, rəhbər, böyük: “ Fədailər dəstəsi kəndi dörd tərəfdən mühasirəyə almışdı və bu dəstənin başçısı Azad idi” (M.İbrahimov).

Baş sözünə -maq şəkilçisinin əlavəsi ilə aşağıdakı çalarlıqlar yaranır:

a) Üzüörtülü, daban tərəfi və pəncəsinin yarısı açıq, nallı kişi və qadın ayaqqabısı: “Xalçanı götürüb gətirdim, başmağımın tayı ayağımdan sürüşüb çıxdı” (M.F.Axundov).

b) Müxtəlif maşın və mexanizmlərdə dayaq, qəlib, qoruyucu və s vəzifələrini görən cürbəcür hissələrin adı.

Bu sözə -maq şəkilçisindən sonra da digər şəkilçilər qoşulub yeni mənalı sözlər əmələ gətirə bilər: başmaqlı, başmaqçı, başmaqçılıq.

2. Mürəkkəb sözlər

Baş sözü vasitəsi ilə mürəkkəb sözlərin yaranmasının iki üsulunu qeyd etmək mümkündür.

1. Sözlərin yanaşması ilə düzənlər

Başabaş: bu sözün iki məna çalarlığına təsadüf olunur:

a) bərabər, qalıqsız, düz: “Elə biz də başabaş çıxmışıq, nə artığımız var, nə əskiyimiz” (F.Kərimzadə).

b) tamamilə, bütünlüklə: “O ağalar haqqını da verməyiblər başabaş” (Ə.Qasimov).

Başağrıdı- əziyyət verən, narahatçılığa səbəb olan: “Belə başağrıdı işdən can qurtarmaq da elə qoçaqlıq kimi şeydi” (S.Qədirzadə).

Başbilən- başçı, ağsaqqal: “Başbilənsiz iş olmaz” (Atalar sözü).

Başdansovdu- diqqətsiz, tələsik, könülsüz: “Mehmanın başdansovdu söhbətindən sonra gələn adamlar dağılışıb getdilər” (S.Rəhimov).

Başdaşı- qəbrin üzərində, baş tərəfdə qoyulan daş.

Başibatmış- söyüş və qarğış yerində işlədilir: “Xeyir olmamış nə var, a başibatmış” (N.Vəzirov).

Başiboş- axmaq, sarsaq: “Buna deyən gərək, a başiboş, sənə nə düşüb ki, özünü hər yerdə araya salırsan” (Ə.Vəliyev).

Başıdaşlı- biçarə, yazıq: “Ay başıdaşlı kişi, dinmə, uşaqdır, uşağım” (M.Ə.Sabir).

Başısoyuq- səhlənkər, diqqətsiz: “Aldığımı və eşitdiyini düşünməyəcək başısoyuq adamlardan deyiləm”.

Başkəsən- cəllad, insan qatili: “Mən o evyılanları, başkəsənləri deyirəm ki, sərhədləri, ölkələri, okeanları aşıb, quzğun kimi tökülüblər Koreyaya” (Mir Cəlal).

2. Sözlərin təkrarı (qoşa sözlər) ilə düzənlər:

Baş-ayaq; bu söz iki məna çalarlığında özünü biruzə verir:

a) Tamamilə, büsbütün: “Kafirə bax, gör nə bədimandı bu!

Dur qaçaq, oğlum, baş-ayaq qandı bu!” (M.Ə.Sabir).

b) Tərsinə, əksinə: “A kişi, sən baş-ayaq nə üçün danışırsan?” (A.Şaiq)

Üst baş- paltar, geyim: “Əyin-başı cırıq-cırıq idi” (F.Kərimzadə)

Başdan-ayağa; başdan-başa; baş-qulaq; baş-beyin formaları da vardır.

Azərbaycan dilində baş sözü vasitəsi ilə yaranan düzəltmə və mürəkkəb sözlərlə bərabər müxtəlif söz birləşmələrinin yaranmasına da təsadüf edilir. Bu cür söz birləşmələri dildə geniş mövqe qazanır və çoxcəhətli semantik xüsusiyyətlərə malik olur, istər danışq dilində, istərsə də bədii ədəbiyyatda emosionallıq yaratmaq vasitələrindən biri kimi çıxış etmək hüququ qazana bilir. Baş sözü ilə yaranan söz birləşmələrinin bu cür mövqeyi onların məcazi mənə yaratması ilə ölçülür. Baş sözü ilə yaranan söz birləşmələrini iki hissəyə ayırmaq olar:

- 1) Baş sözü birinci komponent kimi çıxış edən söz birləşmələri,
- 2) Baş sözü ikinci komponent kimi çıxış edən söz birləşmələri.

Birincilərdə ikinci komponent kimi ayrı-ayrı leksik vahidlər çıxış edir. Belə söz birləşmələrinin ikinci komponentləri mətnə uyğun olaraq müxtəlif leksik-qrammatik formalarla ifadə oluna bilər; başı axmaq, başını çevirmək, başına vurmaq, baş ağartmaq, baş alıb getmək, baş açmamaq, baş vurmaq, baş qırmaq, başa düşmək, başa çatdırmaq, başdan çıxarmaq, başı ucalmaq, başı bədəninə ağırlıq etmək, başına it oyunu açmaq, başınfan tüstü çıxmaq, başını qınına çəkmək, başını yerə döymək və s

İkincilərdə də baş sözünün çoxmənalı xüsusiyyəti ilə əlaqədar olaraq, müəyyən məcazi mənalılıq ifadə olunur ki, bu da əsas etibari ilə emosional məzmun ifadəsinə xidmət göstərir. Belə söz birləşmələri əvvəlkilərə nisbətən az olsa da danışq dilinin təsiri altında inkişaf edir və bədii ədəbiyyatda üslubi tələblə əlaqədar işlənir. Məsələn: ürək başı, qanlı baş, əyilən baş, o başdan, qayıdan baş, boya-başa yetirmək, bir başdan, bu başdan, başına and olsun və s. Ümumiyyətlə baş sözü Azərbaycan dilində çoxmənalılıq xüsusiyyəti ilə əlaqədar, ayrı-ayrı leksik və qrammatik vahidlərin təklikdə ifadə edə bilməyəcəyi bir çox mənaları canlandırmaq üçün mühüm rol oynayır, ədəbi dilimizi, onun mühüm qollarından biri olan bədii üslubu bu cür mənə rəngarəngliyi ilə zənginləşdirir və gözəlləşdirir.

Istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1970
2. Məmmədov N. Dilçiliyin əsasları. Bakı, 1961
3. Qədimova M. Azərbaycan dilində baş sözünün mənə yükü. Bakı, 2001
4. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1967
5. Verdiyeva Z., Ağayeva F., Adilov M. Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı, 1979

N.Tanriverdiyeva

**“Head” word and its meaning shade
Summary**

Semantic change (also semantic progression, semantic development or semantic drift) is linguistic phenomenon. In diachronic (or historical) linguistics, semantic change is a change in one of the meanings of a word. Changes in meaning are as common as changes in form. In linguistics, conversion, also called zero derivation, is a kind of word formation involving the creation of a word (of a new word class) from an existing word (of a different word class) without any change in form, which is to say, derivation using only zero. Semantic development play an important role in the creation of new words. Word of head’s semantic features are broad. A lot of compound and derivative words was created with this word in our language. A compound word is a combination of two or more words that function as a single unit of meaning. Various methods are used in creating new words. The study of semantic change can be seen as part of etymology, onomasiology, semasiology, and semantics. In this article we will be talking about the semantic change of words.

Н.Танрывердийева

“Голова” слово и его семантика

Резюме

Семантическое изменение (также семантическая прогрессия, семантическое развитие или семантический дрейф) является лингвистическим феноменом. В диахронической (или исторической) лингвистике семантические изменения - это изменение одного из значений слова. Изменения в значении так же распространены, как и изменения в форме. В лингвистике преобразование, также называемое нулевым производным, представляет собой своего рода словообразование, включающее создание слова (нового класса слов) из существующего слова (другого класса слов) без каких-либо изменений в форме, то есть , вывод с использованием только ноль. Семантическое развитие играет важную роль в создании новых слов. С этим словом в нашем языке было создано много сложных и производных слов. Составное слово - это комбинация двух или более слов, которые функционируют как единая смысловая единица. Различные методы используются при создании новых слов. Изучение семантических изменений можно рассматривать как часть этимологии, ономасиологии, семасиологии и семантики. В этой статье речь пойдет о семантической смене слов.

Rəyçi: İsmayıl Məmmədov

Filologiya elmləri doktoru, professor